

सांख्ययोगपक्षयोर्मध्येसांख्यमेवश्रेयइत्याह अथेति शास्त्राचार्योपदेशजंपरोक्षज्ञानरूपं पुंस्वसंसारसमुद्रतरणसाधनं गृहीत्वाधीरो ध्यानवान् आत्मनःशांतिमोक्षहेतुं ज्ञानमेवाश्रयेत् तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणइति श्रुतेर्ज्ञानं शास्त्रतः संपाद्यतन्निष्ठो भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्रज्ञानशब्दार्थं पृच्छति किमिति तत्संश्रयणीयं ज्ञानं किं विद्यारजूरगादिन्यायेनाविद्यामात्रनिरासेन वस्तुतत्त्वज्ञापिकां धीवृत्तिवान् भूषेत प्रवृत्तिलक्षणो ध्यानेन कीटभृगवत् ध्येयसारूप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणाशून्यवादिलौकायतिकयोः समतानि वृत्तिरिति वा तद्वद यथा येन प्रकारेण द्वयं जन्ममरणादिनिस्तरते तथा वदेति ॥ २ ॥ अत्राहमित्यनुभवे जडो हंकारस्तत्प्रकाशश्च प्रथमेतदुभयमात्मेति भाटाः अहमर्थ एवात्मा प्रकाशस्तस्य गुणः स च त्रिक्षणावस्थायीति तार्किकाः नित्यप्रकाश एवात्माऽहमर्थोऽनात्मेति सांख्याः तत्राप्यात्मानात्मानौ द्वावपि तात्त्विकाविति बहवः अनात्मैव स्थिरश्चिदात्मा तु देहनाशेन शयतीति लौकायतिकाः आत्मैव सत्योऽनात्मा मृषेति वेदांतवादाः द्वयमपि नास्तीति शून्यवादिनः एवमात्माभावे सति ज्ञानानर्थक्यं स्यादित्यंत्यावदूषयति यस्त्विति यस्तु भावं अधिष्ठानसत्तां विना स्वभावेनैव अहंकारादिकं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानकां स्वाभाविकीं जगद्भ्रान्तिं वदन् सर्वान् शिष्यान् प्रज्ञयामुक्ताः ऊहापोहकौशलेन रहिताः हेतवो युक्त

व्यास उवाच अथ ज्ञानपुवं धीरो गृहीत्वा शांतिमात्मनः ॥ उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥ शुक उवाच किं तज्ज्ञानमथो विद्यां यथा निस्तरते द्वयं ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद ॥ २ ॥ व्यास उवाच यस्तु पश्यन् स्वभावेन विना भावमचेतनः ॥ पुष्यते च पुनः सर्वान् प्रज्ञयामुक्तहेतुकान् ॥ ३ ॥ येषां चैकांतभावेन स्वभावात् कारणं मतं ॥ पूत्वा तृणमिषीकां वा तेलभं तेन किंचन ॥ ४ ॥ ये चैनं पक्षमाश्रित्य निवर्तन्त्यल्पमेधसः ॥ स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवंति ते ॥ ५ ॥ स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्ममनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥ ६ ॥

यो येषां तान् निर्बुद्धी नित्यर्थः प्रज्ञयेति तृतीयाया आर्षोऽलुक् पुष्यते पुष्णाति तादृशेन बोधेन रंजयति अचेतनो मूढः स न किंचन तत्त्वं लभते इत्युत्तरेणान्वयः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् शून्यवादो त्यंतं हेय इति भावः ॥ ३ ॥ एवं नैरात्म्यवादं दूषयित्वा आत्मोच्छेदवादं लौकायतमतं दूषयति येषामिति येषां लौकायतानां एकांतभावेन दृढत्वेन स्वभावादेव क्षीरादिकं दध्यादेः कारणं न तु ईशादृष्टाद्यनुपहात् ईशादिसत्त्वे प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षेण च तेषामदृष्टत्वादिति मतं ते किं तृणं मुंजं पूत्वा संशोध्य तदंतर्गतां प्रागदृष्टमिषीकामपि किं वा नलभंते इति काकादृष्टविरुद्धवादित्वं तेषामुक्तं च न शब्दोप्यर्थो भिन्नक्रमश्च न स दर्शनमात्रेण वस्त्वभावो निश्चेतुं शक्यः मुंजांतस्थे मीकाया अप्यसत्त्वापत्तेः श्रुतिश्च मुंजे मीकादृष्टांतैर्नैव देहादन्यमात्मानमाह तं स्वाच्छरीरात्तद्वहेन्मुंजादिव इषीकां धैर्येणेति श्रुत्वा नृणामृषीणां वेति पाठे ते श्रवणपूर्वकं किंचित्त्वं नलभंतेऽपि तु स्वयमेवानुपासिताचार्या इत्थं कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वभावादेव शून्ये जगद्भ्रान्तिः स्वभावादेव च देहाद्युत्पत्तिरिति पक्षद्वयमप्यनर्थकमित्याह ये चेति ॥ ५ ॥ तदेव दूषयति स्वभावो हीति मोहकर्ममोहकार्यं यन्मनस्तद्भवः मूढैर्मनसा कल्पित इत्यर्थः स्वस्यैव भावः सत्ताकारणमिति एकः पक्षः परितः स्वस्य इतरेषां च भावः कारणमित्यन्यः एतयोः स्वभावपरिभावयोर्निरुक्तं निर्वचनं तत्त्वं एतद्वक्ष्यमाणं शृणु इति शेषः ॥ ६ ॥